

KÓSZEGHY PÉTER

DUBITATIO UTRUM OPERA PHILOSOPHICA REGANTUR
FATO AN PROVIDENTIA¹

Az irodalomtörténet-írás számon tartja Janus Pannonius egy hasonnevű kortársát, aki ugyancsak Itáliában tanult, s ugyancsak Ioannes (Johannes) Pannonius névre hallgatott.² Ez a bizonyos Ioannes Pannonius Huszti, Kristeller és mások szerint 1484 végén vagy legvalószínűbben 1485-ben³ levelet írt Marsilio Ficinónak. Kritizálta őt, nem tartva az igaz keresztény valláshoz szükségesnek a pogány görög filozófia felélesztését és az asztrológia művelését. Válaszlevelében Ficino megvédte álláspontját, leveleinek kiadásában pedig mindkét iratot közzétette.⁴

A magyar és a nemzetközi szakirodalom más-más úton járt. Az előbbi mindenekelőtt Janus Pannonius személyét szerette volna azonosítani, az utóbbit főleg Ficino válaszlevele, az abban kifejtett világnézet érdekelte.

Huszti József volt az, aki elsőként különböztette meg a híres költő Janust Ioannestól.⁵ A kutatásban nagy előre- (vagy vissza-?) lépést jelentett Florio Bánfi tanulmánya,⁶ aki

¹ Az írásomban értelmezni próbált levélváltás címe Ficino leveleskönyvében.

² Nem költőként, hivatalos iratokon Janus Pannonius is használta a „Ioannes” alakot. Ioannes Pannonius és Ficino levélváltására először Kovásznai Tóth Sándor (1730–1792) figyelt fel, aki Ficino műveinek nyomtatott kiadásából (Marsilii FICINI *Opera omnia*, Basileae, 1576) bemásolta az ún. *Carmina inedita*ba (Marosvásárhely [Tirgu Mureş], Teleki Téka, MS 305).

³ FICINO *Platonica theologia de immortalitate animorum* (1482) és PLATONIS *Opera* (1484) c. művének és Ficino Bandinihoz intézett levelének olvasása után írja meg Ioannes Pannonius a levelét, innen a *terminus post quem*: 1484 vége vagy 1485 eleje, s ugyanez zárja ki az 1472-ben elhunyt Janus Pannonius szerzőségét. Vö. Florio BÁNFI, *Ioannes Pannonius – Giovanni Unghero: Váradi János*, ItK, 1968, 194, 12. jegyzet. 1485-re teszi a levél írását Huszti (HUSZTI József, *Tendenze platonizzanti nella corte di Mattia Corvino*, Giornale critico della filosofia Italiana, Milano–Roma, 1930, 156) és Kristeller is (Paulus Oscarius KRISTELLER, *Supplementum ficinianum*, I, Florentiae, Olschki, 1937 [reprint: 1973], p. CLVII).

⁴ Marsilii FICINI *Florentini Epistolae familiares*, Venetiis, Matteo Cadeca, 1495. (március 11.), lib. VIII, epist. 17–18. Az általam használt kiadás: *Epistolae Marsilii Ficini Florentini*, Antonius Koberger, 1497 (február 23.), CXXXI–CXXXII (http://hardenberg.jalb.de/display_page.php?elementId=926). Modern kiadás: ÁBEL Jenő, HEGEDŰS István, *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp., 1903, 278 (J. P. levele), 279–281 (M. F. válasza).

⁵ HUSZTI József, *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*, Minerva, 111(1924), 216–222; UÓ, *Tendenze...*, Milano–Roma, 1930, 155–156. (A nemzetközi szakirodalomban máig előfordul a levél Janus Pannoniusnak, a költőnek tulajdonítása.)

⁶ BÁNFI, *i. m.*, 194–200.

egyrészt ismert adatok mozaikjából rakott ki igen körvonalas portrét, másrészt újabb megfigyeléssel is szolgált: egy vatikáni kódexben lévő verseckéről megállapította, hogy Váradi János fráterhez írta – vélhetőleg annak kérdésére – Giunio Gradi. A vers címjegyzetéből – *Pulchrum Responsum Junii De Gradis Militis R. fratris Joanni De Varadino Interroganti* – azonban csak ezt lehet kiolvasni; az csak merész feltételezés, hogy – mint Bánfi gondolja – frater Joannes de Varadino, másként Giovanni Unghero vagy Giovanni Varadino, azaz Váradi János ágostonrendi szerzetes nem más, mint Ioannes Pannonius.

Bánfi hipotézise alakította ki az elterjedt életrajzot.⁷ Ioannes három írását is ismerni vélte: a Ficinóhoz írt levelet, egy Énekek éneke-kommentárt és egy rímes latin verset.

A fenti művek Ioannes Pannoniusnak tulajdonítása azonban nem problémamentes. Ezt már Pajorin Klára észrevette, aki 1999-ben megjelent tanulmányában⁸ egyrészt kétségbe vonja, hogy az Énekek éneke-kommentár szerzője a Ficinónak levelet író Ioannes Pannonius lenne, másrészt Ioannes Pannoniust nem Váradi Jánossal, hanem ifj. Vitéz Jánossal véli azonosnak.

Tény, hogy az Énekek éneke-kommentár négy ismert kézírata közül csak a müncheni volt királyi könyvtárban (most Bayerische Staatsbibliothek) lévőben található utalás a magyar szerzőre. Mint Bánfi írja, „a katalógus szerint a jelzett könyvtár »14294 (Em. D 19)« jegyű s 163 levélből álló másodretű, (nyilvánvalóan tévesen) XIV–XV. századnak minősített kéziratában az 1–16. leveleket a *Commentarius in Canticum Canticorum auctore Joanne Varadiensi ord. Aug. c.* traktátus szövege tölti ki.” A „XIV–XV.” századi, a Ficinónak levelet író Ioannes szerzőségének némileg ellentmondó datálást Bánfi érvelés nélkül eltakarítja. A másik három kézirat⁹ esetében (Einsiedeln, Stiftsbibl. 33, 336–361; London, Lambeth Palace 180, 1–43; Reun, Cisterciens. 76, 125–150) is akad zavaró tényező: a 15. századi londoni kézirat az 1289 körül élt Ioannes Russell canterbury-i minoritát nevezi meg a kommentár szerzőjeként, a reuni kéziratot pedig 14. századnak tartják. Bánfi – *ex cathedra* – kijelenti: az attribúció ill. a datálás téves.

Elsősorban a fentiek készítenek arra Pajorin Klárát, hogy – teljesen jogosan – tagadja a Ficinónak levelet író és az Énekek énekét kommentáló Ioannes azonosságát.

Tegyük hozzá, hogy a Bánfi által Ioannes Pannoniusnak tulajdonított másik mű, a rímes vers, a *13. századtól ismert* (Jacopone da Todinak szokás tulajdonítani); nem csupán

⁷ Elfogadja a Váradi János azonosítást az *Új magyar irodalmi lexikon* (Geréby György) is, a *Katolikus lexikon* (<http://lexikon.katolikus.hu/>) pedig még tovább megy: „Váradi János, OSA (*Várad, Bihar vm., 1430 k.): szerzetes. – 1449–54: Váradon tanult. 1455: a rfőn. engedélyezte tanulm-ai folytatását. Firenzébe ment, ahol lat. és gör. nyelvet valamint asztrológiát tanult [!] és kapcsolatba került Marsilio Ficinóval [!]. 1463: hazatért Firenzéből és a továbbiakban r-je budai ktorában tevékenykedett. Ott kezdte el Platon műveinek lat-ra ford-át [!]. Fönnmaradt még egy kommentárja az Énekek énekéhez. V.S. [Vogel Sándor] ItK 1968:194. (Bánfi Florio: Ioannes Pannonius – Giovanni Unghero: Váradi János) – Tonk 1979:259. (1028.)” Felkiáltójellel jelöltem azokat a bizonyítatlan és bizonyíthatatlan állításokat, amelyek nem Bánfitól származnak.

⁸ PAJORIN Klára, *Ioannes Pannonius e la sua lettera a Marsilio Ficino*, Verbum: Analecta neolatina, 1(1999), 60–69.

⁹ A kéziratokról: Fridericus STEGMÜLLER, *Repertorium Biblicum Medii Aevi*, III, *Commentaria*, Matriti, 1951, 438, 5028. sz. BÁNFI hivatkozása, *i. m.*, 196, 21–22. jegyzet.

az incipit azonos (*Cur mundus militat sub vana gloria*), de az egész ének. A költeményre még 1900-ban Hegedűs István figyelt fel, aki a bécsi Bibliotheca Palatina kéziratárában talált egy *Cantio Joannis Pannonii contra amatores mundi* című éneket.¹⁰ Megállapította, hogy az éneket őrző kódexet a 16. század végén jezsuiták szerkesztették egybe, s hogy szerzője nem lehetett Janus Pannonius. A *Cur mundus militat...* Huszár Gál énekeskönyvében jelent meg először (1574) latinul és magyarul (*Mit bízik ez világ ő álnok-ságában...*). Bornemisza Péter – nem tudni, milyen hagyomány alapján – szintén Janusnak tulajdonítja a szöveget.

Borsos István már 1900-ban korrigálta a korrigálandókat,¹¹ kimutatta, hogy a szöveg mindenképpen korábbi a 15. századnál.

Pajorin Klára ifjabb Vitéz Jánosban véli megtalálni Ioannes Pannoniust. Azonban ez az azonosítás sem meggyőző. Ifjabb Vitéz János Pajorin Klára által ismertetett életrajza¹² részben illik ugyan a Ficinóhoz levelet intéző, a *Theologia platonica*-ban megfogalmazottakat a hit szempontjából veszélyesnek tartó Pannoniusra, a névválasztás is jól magyarázható, ám döntő bizonyíték ugyanúgy nincs az azonosításra, mint Váradi János–Ioannes Pannonius, vagy akár más korabeli magyarországi Jánosok esetében. Az életrajzi adatok egy része sem feltétlenül harmonizál a levélben foglaltakkal: a levélíró Ioannes például kifejezetten leszögezi, hogy *Budáról* ír, míg ifjú Vitéz János 1480-tól Mátyás követe *Rómában*, s csak a király halála (1490) után tért vissza Magyarországra. Ez némileg ellentmond a levélváltás (szövegelső érvek és a 8. kötetben belüli elhelyezkedése alapján) 1485-re való datálásának,¹³ márpedig ezt (amely Kristeller nyomán elfogadott a nemzetközi szakirodalomban¹⁴) Pajorin nem vitatja.¹⁵

¹⁰ HEGEDŰS István, *Ioannes Pannonius éneke*, ItK, 10(1900), 243–245. BÁNFI (i. m., 195, 14. jegyzet) hivatkozik még: KATONA Lajos, „*Ioannes Pannonius éneké*”-hez, EphK, 24(1900), 468–469 – ám ilyen írását Katonának sem a hivatkozott helyen, sem másutt nem találtam, talán a következő jegyzetben idézett Borsos-cikkkel keveredhetett, az abban foglaltak azonban cáfolják Bánfi teóriáját.

¹¹ BORSOS István, „*Ioannes Pannonius éneké*”-hez, ItK, 10(1900), 468–469.

¹² PAJORIN, i. m., 66.

¹³ A kézirat források nem datálhatók pontosan. A jelenleg Wolfenbüttelben található egykori Corvinát (*Marsilius FICINUS, Epistolarum ad amicos libri VIII, cum praefatione Philippi Valoris ad Matthiam regem Hungariae*) 1489-re szokás datálni, elsősorban a Mátyáshoz szóló ajánlás tartalmi vonatkozásai miatt. A kódex Ficino összes, 1488–1489-ig írt levelét tartalmazza. Vö. <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=mss/73-aug-2f&pointer=563>. A firenzei kéziratok általános datálása: az 1480-as évek második fele. Kristeller a leveleskönyv nyolcadik részét, amelyben a levélváltás található, 1484–1488 közé teszi, mi hajlunk rá, hogy Ioannes levelét és a rá adott választ is eme időhatárok között helyezzük el. Vö. KRISTELLER, i. m., I, p. CII.

¹⁴ „... a letter of 1485 to Janus Pannonius in Hungary” (vö. CLEMENT SALAMAN, *Echoes of Egypt in Hermes and Ficino = Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*, szerk. Michael J. B. ALLEN, Valery REES, Martin DAVIES, Leiden, Koninklijke Brill NV, 2002, 117); „... In Ficino’s well-known letter to Janus Pannonius of the mid 1480s...” (Christopher S. CELENZA, *Pythagoras in the Renaissance: The Case of Marsilio Ficino*, Renaissance Quarterly, 1999).

¹⁵ Ficino egyik legismertebb kutatója, Michael J. B. ALLEN könyvének (*Synoptic Art: Marsilio Ficino on the History of Platonic Interpretation*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1998 [Studi e testi, 40]) első fejezetében Ficino kedvenc eszméjét, a „prisca theologia”-t tárgyalja, többek közt a Ioannes Pannonius–Ficino levélváltás kontextusában. Egyértelműen a Pannonius = ágostonos szerzetes Bánfi-féle koncepciót vallja, sőt kimutatja az ágostonos eszméket J. P. levelében. Könyvéről írt recenziójában ez ellen John Monfasaninak sincs

„De hát ki volt Ficino magyar levelezője? Személyéről eddig nem tudtunk többet, mint amennyi magából a levélváltásból kitűnik”¹⁶ – írta 1968-ban Bánfi.

Ma sem tudunk többet. Visszaérkezünk Husztihoz: „...korát, állását, családját stb. eddigi kutatásaim során minden törekvésem ellenére elfogadható módon megállapítani nem tudtam.”¹⁷

A két levél azonos terminológiát használ: Pannoniuséban kulcsfogalom a „providentiae renovatio antiquorum theologia”, másutt: „renovatio antiquorum”, Ficinóéban a „renovatio divinae providentiae”. Egyetértenek a renovációban, ám Pannonius az antik teológia, Ficino a (keresztény) isteni gondviselés felújítását látja a folyamatban.

Ficino a Plótinosz-fordítás előszavában (1492) így ír: „factum est, ut pia quaedam philosophia quondam et apud Persas sub Zoroastre et apud Aegyptios sub Mercurio nasceretur”,¹⁸ a szóban forgó levélben *betű szerint ugyanígy* nyilatkozott.¹⁹ A szövegazonosság a két szöveg keletkezésének nem túl távoli voltára utalhat. A Plótinosz-fordítás előszavának egésze és a levél gondolatmenete azonos: Istennek a történelemben való megmutatkozását, az ősi teológia (*prisca theologia*) láncolatát tárgyalja; az aranyláncot, amely Zoroasztertől és Hermész Triszmegisztosztól kezdődően, Platónon mint csúcson keresztül vezet Jézusig és az egyházatyákig, sőt Ficino jelenéig; egy szinkretista hagyomány, egyfajta új apologetika ez, amelyben a szimbolikus rend fontosabb az időrendnél.

A fentiek alapján nem elképzelhetetlen (de nem bizonyítható), hogy a levélváltás 1485-nél későbbi, akkor keletkezhetett, amikor Ficinónak már fokozottan szüksége volt Savonarola ellenében a maga mentségére: legvalószínűbben 1487–1488 körül. Akkor, amikor Pico is megírta a maga *Apologiáját* (1487). S még inkább akkor, amikor Ficino ír *Apológiát* (1488) Savonarola ellen, a legnagyobb hipokritának, magának az Antikrisztusnak festve le a domonkos szerzetest.²⁰

kifogása (<http://jps.library.utoronto.ca/index.php/renref/article/viewFile/10711/7619>). Valery REES (*Ad vitam felicitatemque: Marsilio Ficino to His Friends in Hungary*, <http://www.btk.ppke.hu/uploads/files/1-1-07>) éppen ezen érvek alapján tartja valószínűbbnek Bánfi elképzelését Pajorinénál: „The original Janus Pannonius, Bishop of Pecs, had been dead for a decade. The identity of this new John the Hungarian has been the subject of various suggestions of which the two leading contenders are Janos Varadi [...] and Janos Vitez the younger, Bishop of Szerem and, like his relative the famous Janus Pannonius, also a nephew of Matthias’ great Chancellor also called Janos Vitez [...]. Yet Michael Allen’s demonstration of the strong Augustinian basis of the views expressed rather favours Banfi’s earlier proposal.” Azt hiszem, arról lehet szó, hogy Bánfi cikke magyarul, a szerző halála után jelent meg, a nemzetközi szakirodalom tudomásul vette, de – nyilván nyelvi okokból – érvelését nem ellenőrizte. S ha már ágostonos szerzetes a szerző, szinte bizonyos, hogy ágostonosnak (is) tekinthető eszmék mutathatók ki írásában. Aztán az érvrendszer megfordul: éppen az ágostonos eszmék teszik valószínűvé a minden alapot nélkülöző azonosítást.

¹⁶ BÁNFI, *i. m.*, 195.

¹⁷ Huszti idézi BÁNFI, *uo.*

¹⁸ *Opera omnia*, Basel, 1576; utánnomás: Torino, 1962, p. 1537.

¹⁹ Ezt többen észrevételezték, pl. SALAMAN, *Echoes...*, *i. m.*, 117.

²⁰ Vö. http://smu.edu/bridwell_tools/specialcollections/bridwellwesternms/ms34.htm. A kézirat (*Apologia Marsilij Ficini pro multis florentinis ab antichristo Hieronimo Ferrariense, hypocritar[um] summo deceptis: ad collegiu[m] Cardinalium*) a Bridwell Libraryben (Southern Methodist University), facsimiléje és a vonatkozó legfontosabb szakirodalom a honlapon, modern kiadása: KRISTELLER, *i. m.*, II, 76–79. Vö. még *Selected Writings of Girolamo Savonarola: Religion and Politics, 1490–1498*, eds. Anne BORELLI, Donald BEEBE,

Ioannes Pannonius levele a labda földadása: kiváló alkalom arra, hogy ellenében Ficino kifejtse és megvédhesse nézeteit. Ez az előzékeny Ioannes Pannonius nem lehet fikció?²¹

Az autográf levelet senki nem látta. A kéziratos levélgűjtemények és a nyomtatott kiadás is még Ficino életében készült, a kéziratot ő és csak ő szolgáltathatta. Ha potenciális ellenfeleivel szemben ki akarta fejteni nézeteit (apológiája a bizonyíték, hogy ki akarta), ennél jobb alkalmat nem találhatott. Igen jellemző, hogy a provokáló levél alig harmada a rá adott válasznak, s az sem lehet véletlen, hogy az általam használt 1497-es kiadásban Ioannes Pannonius levele mellett egyetlen marginália sincs, ellenben Ficino válasza mellett számos található.

Ioannes Pannonius írása kakukktójas. Ficino levélgűjteménye – mint minden humanistáé – tanulmányokat, tanításokat, filozófiai, teológiai, orvosi eszme-futtatásokat tartalmaz,²² a legritkább esetben fordul elő nem Ficino írta, hanem neki szóló levél; ha mégis, annak mindig különleges oka van, leggyakrabban – mint a Mediciek esetében is – a tekintély. Az *epistola familiaris* ficinói műfajától idegen a Janus–Ficino jellegű levélváltás. Ficinónak a magyar levélíró általi megfeddése pedig az egyetlen ilyen hangnemű levél a korpuszban.

A magyar humanisták egyébként sem sok levelet kaptak Ficinótól,²³ s egyikük levele sem (Ioannesé – ha őt humanistának és magyarnak tekintjük – kivételével) vétezik fel Ficino leveleskönyvébe. A költő Janus Pannoniusé sem, akit Ficino kétségtelenül nagyra tartott, de levélváltásukat – joggal – kölcsönös tisztelgésnek, az elküldött mű mellékletének, ajánlásnak tekintette, olyannak, amely nem illett a levelezéskötet koncepciójába.

Ficino levelének vége felé ezt írja: „Quoniam vero te Poëtarum apprime studiosum esse cognosco, rem totam una cum Marone concludam.”²⁴ Majd így folytatja: „Aeneas, id est, heroicus animus descensus ad inferos, et iterum ascensus, id est, secreta divinatorum mysteria penetraturus, et obscura editurus in lucem, divina ad hoc ipsum providentia ducitur tanquam et divinitus (ut ait) genitus, quem et aequus amabat Iupiter, et

Maria C. PASTORE PASSARO, Giuseppe MAZZOTTA, New Haven, Yale University Press, 2004, 355–356 (*Post-mortem* – Marsilio Ficino: *Apologia contra Savonarola* c. fejezet).

²¹ Valery Rees vetett fel már korábban (1999) valami nagyon hasonlót. „I would like to suggest a further possibility, that this vigorous exchange may represent an *imaginary engagement*, either with the earlier and famous Janus Pannonius, or indeed with one of the other candidates. *Ficino would have perhaps composed the letter from Janus himself.*” REES, *i. m.*

²² Igen jellemző, ahogy a *De vita libri tres* kézirata kialakul: a három könyv eredetileg három különböző kézirat volt, a *De vita sana* (vagy: *De cura valetudinis eorum qui incumbunt studio litterarum*), a *De vita longa* és a *De vita coelitus comparanda*. Az 1480-as évek végére a *De vita sanának* több kézirata is közközen forgott, ehhez Ficino csatolta episztolái hetedik könyvének elejét: az episztolák műfaji akadály nélkül szervültek tankönyvbe-tanulmánykötetbe.

²³ Vö. REES, *i. m.*, 73. „...to Nicholas Bathory, the Bishop of Vac, Ficino sent three letters, to Peter Varadi one letter, to a Janus Pannonius, whose identity has been much discussed, there is one letter, a response to one included from him, though this may be a literary device. Peter Garazda is mentioned but receives no letters, King Matthias is the recipient of five. This makes ten letters in all, to Hungarians at Matthias’ court – not a large number.”

²⁴ „Ám minthogy téged különösképpen költők tanulmányozójának ismerlek, az egész dolgot Maróval fogom berekeszteni.” (Gilicze Gábor fordítása.)

divina ad idem oracula provocabant. Incedit rursus ad idem libero quodam arbitrio, ubi eum ardens evehit ad aethera virtus, et ubi consultat, quid potissimum sit agendum, et sponte oracula consulit, et semper libentissime cum sententia divina consentit. Confert ad idem fatum providentiae serviens ab oraculo designatum.”²⁵ Ki itt a *heroicus animus*, ki itt Aeneas? Maga a platonista-humanista filozófus. Az őhöz az egyedül méltó viselkedés modellje íratik le, az az út, amelyet Ficino követ és a címzettnek is követnie kellene. Az aranyát meg kell szerezni, méghozzá a Vergilius jósnője megszabta módon; Ficino levele, ígéretének megfelelően, Vergiliust idézve folytatódik: „carpe manu; namque ipse volens facilisque sequetur, / si te fata vocant; aliter non viribus ullis / vincere, nec duro poteris convellere ferro.”²⁶ Ez egyszerre hitvallás és a címzettnek szóló példabeszéd, exemplum.²⁷ Az idézet utáni rész a *providentia* és a *fatum* összhangját magyarázza, az elbúcsúzás előtti mondatok pedig retorikusan fogalmazzák meg (az isteni) gondviselés elsőbbségét és fontosságát, azt, amit Ficino Bandinihoz írt levelében (amely a leveleskönyvben *közvetlenül megelőzi* Ioannes Pannoniusét) így foglalt össze: „Ita profecto iubet deus omnipotens hac nos divina providentia ducit, hac ergo sequamur.”

Ficino oktatása remélhetőleg termékeny talajra hullt, Pannonius²⁸ elfogadta az igaz eszmét, beállt a *heroicus animusok* közé. Végtere is minden kétségére választ kapott. Kritikájával pedig *fatumként* és *divina providentiaként* egyaránt segítette a mestert, katalizátora lett a tanításoknak ő. Egy ilyen derék figurát, ha nem lett volna is, ki kellett volna találni.

²⁵ „Aeneas, azaz a hősi lélek alá fog szállani az alvilágba, és ismét feljön onnan, azaz a jósök titkos misztériumaiba fog bebocsátkozni, és rejtett dolgokat fog napvilágra hozni, úgy is, mint ki – ahogy mondja – isteni sugallatra született, akit az igazságos Jupiter is szeretett, és isteni jóvendölések szólítottak fel ugyanerre. Bemegy ugyanoda másfelől (nézve) szabad elhatározásból, ahol lángoló virtusa az égig emeli, és ahol megfontolja, leginkább mit kell cselekednie, és önként fordul a jósláshoz, s legszívesebben mindig az isteni ítélettel ért egyet. A gondviselésnek szolgálva a jók által kijelölt ugyanazon végzetet mozdítja elő.” (Gilicze Gábor fordítása.)

²⁶ *Aeneis*, VI, 146–148. Az előzmények kontextusába illeszkedő Lakatos István-féle fordítás: „Hogyha te vagy, kit a végzet választott, mi se könnyebb: / Törzse elengedi – másképpen kár minden erőszak, / Nem tudod azt éles karddal se lemesni helyéből.”

²⁷ Ravasz intés. Mert hát tudjuk, a Sibylla-jóslattal ellentétben az ág nem önként, nem a végzet szólítására törik le, sőt elhajlik (*cunctantem*) Aeneas elől, aki erővel leszakítja azt, amit – a jóslat szerint – kemény vassal sem metszhetne le: *corripit Aeneas extemplo avidusque refringit / cunctantem, et uatis portat sub tecta Sibyllae* (*Aeneis*, VI, 210–211). Azért ne tekintjük véletlennek, hogy Ficino éppen ezzel az ismert ellentmondással játszik. Vö. Charles SEGAL, *The Hesitation of the Golden Bough: A Reexamination*, Hermes, 96(1968), 74–79.

²⁸ A levél finoman jelzi, hogy ez a Pannonius nem az a Pannonius, hiszen nincs titulusa, szemben Janusszal, a pécsi püspökkel; ő Ioannes Budeius Pannonius, Budán, a távoli Magyarországon – más levelek esetében többnyire nincs helymegjelölés! – él (ha él, ha élt).